
periszkóp

(Portyázó jegyzetek)

VARGA ZOLTÁN

1.

(Németh Lászlót olvasva.) Magukat kínáló, nemegyszer nehéz választás elé állító lehetséges olvasmányaim tömegében szakadatlanul az újdonságok és a törlesztendő olvasmányok vívnak közelharcot egymással. Németh László fiatalkori prózája rég szerepel az utóbbiak között. A félelmetes arányú életmű bővköre különben is állandó vonzást gyakorol rám, s most az író 70. születésnapja kapcsán megjelent számos köszöntő írás és elemző tanulmány is újra feléje fordít. Novelláit olvasom, a nyitányként számon tartott *Horváthné meghal* címűt és társait. Bámulatos biztonsággal kezelt eszközeiknél, egyedül csak a hangvétel „eleve adottsága”, „némethlászlóisága” nyugóz le jobban, legfőképpen a nyelvé, amely több mint negyven éven át finomodhatott, gazdagodhatott, egyszerűsödhetett és bonyolódhatott (aszerint, milyen szemszögből nézzük), mégis hangváltás nélkül, töretlenül fut végig a *Horváthné meghaltól* egészen az *Irgalomig*, olyan sejtést támasztva, hogy Németh számára talán mindig is ismeretlen volt az eszközökkel folytatott küzdelem, a harc a hang megtalálásáért, vagy pedig (s talán mégis ez a valószínűbb) fejlődésének egészen korai, „íróság előtti” szakaszában játszódtott le, olyképpen, hogy műveiben már nyomokban sem mutatkozik meg. Egészen sajátos, mindenki máséval összetéveszthetetlen stílusának (bármely Németh műből kiragadott néhány sor, elegendő lehet ahhoz, hogy szerzőjükre ismerjünk) a hagyományosnak vagy akár népiesnek mondható magyar prózában gyökerezése azonban annál inkább nyilvánvaló, s ezért tűnik számomra érdekes paradoxonnak, és egyben egy fejlődési lehetőség maximális kiteljesedésének is, hogy ez a próza, az elődök példáival ellentétben, Némethnél megszűnik az intellektuálisság akadályozója lenni. Ellenkezőleg, tökéletes hangszerré válik, intellektualizálódik, anélkül, hogy hagyományos jegyeit levetkeznék, és alighanem éppen abban rejlik Németh László varázsa, hogy intellektuálisságának semmi köze az általában ilyennek nevezett prózához, ami magyar nyelvterületen kezdetben inkább idegenből fordított művek nyelveként jelent meg, s nincs

köze a tudományos-filozófiai műnyelvhez sem (érdekes megjegyezni, hogy ezzel a nyelvvvel Németh még tanulmányíróként sem él), amely különben nagyon sok, általában urbánusként számon tartott író szépirodalmi alkotásaiban is fellelhető. Miközben a novellákat olvasom, futólag arra gondolok, hogy talán érdekes lenne kissé alaposabban elmerülni a magyar prózai nyelv fejlődésének problémáiba és — bár tudom, hogy a böngésző türelem nem éppen erős oldalam — valami tanulmányfélében követni nyomon, hogyan is vált ez a Mikszáthnál kedélyesen anekdotázó, Gárdonyinál, Tömörkénynél, s részben Móricznál (a náluk is megtalálható anekdotikus elemek mellett) pedig inkább „darabosan népies” hangvétel Némethnél (de nemzedéktársainál, pl. Illyésnél vagy Kodolányinál is) a végsőkig érzékenyen intellektuálissá, hajszálfinom írói percepciók eszközévé. Érdekes vállalkozás lehetne ez, talán nem is haszontalan, szerencsés esetben pedig nagyon is sok mindent felszínre hozhatna, úgy érzem azonban, éppen Németh László vonatkozásában egy ilyen próbálkozás nem sokban járulhatna hozzá az író „titkáinak” megfejtéséhez. A „titok”, ha szabad egyáltalán itt ezt a kissé olcsón zsurnalisztaízű szót használni, a jelek szerint egészen másutt lappang, s aligha választható el a mondanivalótól vagy esetünkben inkább az írói elhivatottságtól. Mert ha igaz a feltevés, hogy Németh sohasem kényszerült igazán műveinek megalkotása során a forma, az eszközök keresésére, akkor, ismerve az író kivételes prófétai szerepét (Németh esetében nem félek ettől a szótól), s nem kevésbé tudva mindig halmozódó terveiről, melyeknek, szinte már csodaszámba menő munkabírása mellett is, csak egy részét valósíthatta meg, legalább ennyire igaz, hogy az írói feladat, köznapian szólva a „téma” megtalálása sem lehetett probléma számára, legalábbis abban az értelemben nem, hogy sohasem került szembe az „üresség” folytán előálló „most mihez is kezdjek?” kissé persze dilettáns dilemmájával. Akinél pedig az íróság ennyire nem „szerepként”, hanem mintegy az „esztétika felett”, *küldetés*ként létezik, ott a forma és tartalom kérdése még az alkotás megszületése közben sem vetődhet fel külön-külön, ott feltétlenül a tudatot foglalkoztató mondanivaló maga teremti meg a nyelvet, választja ki, sőt kényszeríti rá a formát az alkotóra — ilyenkor a választott forma mindig természetesnek, egyedül helyesnek hat. Mindennek igazolására — bármennyire szerénytelenségnek tűnhet is esetleg — képtelen vagyok megállni, hogy ne hivatkozzam a magam csekélyke tapasztalataimra is, arra, hogy az írás „hogyanja” számomra is olyankor a legkevésbé kérdéses, ha a „mit is akarok?” fel sem merül már, ilyenkor válik a stílus a mondanivaló természetes folyamányává, s „bolházó” utólagos javítgatásokra is ilyenkor van a legkevésbé szükség. Persze esetemben ritka és szerencsés pillanatai ezek a luciditásnak és a belső feszültségnek, Németh Lászlónál viszont éppen ennek a feszültségnek az állandóságát érzem, egyfajta „permanens luciditás”, s alighanem ezzel magyarázható, hogy műveit olvasva, sohasem érzem nyomát semmiféle „csináltságoknak”...

Az ezután kézbe vett *Emberi színjáték* olvasása közben, ami különben a régi „nagy olvasások” ma már ritkán érzett lázait hozza vissza, mindent már természetesnek veszem. Itt már nem az eszközök maradéktalansága, hanem az író problémavilágának, szinte az egész életmű anyagának előrevetítődése készlet ámulatra. Az, hogy mennyire kiinduló- és elágazási pont is ez a regény a további Németh-regények felé, és mennyire

magában rejti nemcsak a későbbi regények problémacsíráit, de az egyes regényalakok előképeit is, úgyhogy elsősorban a *Gyász*, az *Izony* és az *Irgalom* genezisének megértéséhez keresve sem találhatnánk jobb „kulcsot” ennél a műnél. Nemcsak arra gondolok, hogy Kökönyei Roziban a későbbi Kurátor Zsófia ismerhetek vagy a főhős Boda Zoltánban az *Izony* hősnőjének férfi változatára és anticipációjára is egyben, s nem is csak arra, hogy pl. Bálint doktor is azonos tőből fakadni látszik az *Irgalom* dr. Ballájával, hanem ami sokkal érdekesebb, Boda Zoltán személyiségének különböző összetevőire, amelyek Kárász Nelli mellett Kurátor Zsófit (hiszen a fiatal özvegy, Kökönyei Rozi inkább csak külsőleg „előlegezi” a regényalakot) és Kertész Ágnes is jelzik már. Annak ellenére lep meg mindez, hogy valójában az én számomra is csak „újrafelfedezés” inkább, hiszen nem egy Németh Lászlóról szóló értekezés taglalja ezt a mindenképpen hálás tárgyat, többek közt Vajda Gábor is *Németh László háború előtti regényei* (I. rész, Új Symposion 57. sz.) című igen alapos és elmélyült tanulmányában, amelynek különben egyetlen észrevételével nem tudok egészen egyetérteni: túlságosan átöröklöttnek „degeneráltságból” eredőnek fogja föl a főhős tehetetlenségét, holott Zoltánnak inkább csak sajátos túlérzékenysége „adott”, impotenciája ugyan ezen alapul, de végső fokon mégis inkább „fejlődés” eredménye, némiképp egyszerűsítve a dolgot, érzelmi vereségsorozatának és ezzel összefüggő magányosságának, lelki rokontalanságának tudható be, tehát éppúgy pszichikai gyökerű, mint Kárász Nelli frigiditya — egyébként az *Izony* bírálói is gyakran ezt a momentumot szokták figyelmen kívül hagyni, nem is szólva a regény „laikus” olvasóiról... Ezeknél az előre-mutatató szálaknál is bámulatra méltóbbnak érzem azonban Németh tudatos előrevetítését, azt, hogy mintha már ekkor tudná, mit fog tenni az elkövetkező évtizedekben. Mert mintha csak a majdani esztéták fölfedezés-lehetőségeit „lőné le”, a regény egy helyén így ír az akkor elme-gyógyintézeti korszakát élő Boda Zoltánról: „Már a férfi—nő ellentét sem bántotta annyira. Annyi az egész, mintha ugyanazt a témát dúrból mollba ültetik: az áttét csak jobban rávilágít arra, ami a témában változatlan.”

Számomra ugyanilyen érdekes azonban az a bizonyos fajta „ellenzékiség”, amivel Németh László a regényben központi helyet elfoglaló „csonkaság” kérdéséhez viszonyul, az író szembefordulása az erő és az „élet” kissé mindig primitív „vitalista” kultuszával. Nemcsak a Szabó Dezsővel vívott érezhető belső harcra gondolok itt, még ha legfőképpen talán ennek lecsapódásaként jött is létre az író — mint tudjuk, az eredetileg tervezett mondanivalóval szembeforduló — álláspontja, hanem arra is, hogy a fiatal Németh László idejében már rég polgárjogot nyert az irodalomban az ösztönök, elsősorban a szexualitás kérdésének egy meg-lehetősen egyoldalú kezelése. Olyan lelki-testi problémák szimplifikálásáról van itt szó, mint pl. az „elfojtások”, vagy éppen a testi fogyatékos-ság, feltétlenül „életgyűlölővé”, gonosszá teszik az embert stb., s ennek a szemléletmódnak a kialakulásában meglehetősen szerepe van a századvég és a századelő különböző szellemi áramlatainak, Nietzsche gyengességgyűlöletének éppúgy, mint Freud tanainak (amelyek ekkor már szaloncsevegéssé vulgarizálódtak), sőt Adlernak (kisebbrendűség-érzet), s amelyek olyan művekben kapták meg aztán a maguk irodalmi vetületét, mint pl. *Arcibasev Szanyin* c. regénye vagy D. H. Lawrence

Lady Chatterley-je, sőt korunkban is mintha kevés író lenne képes észrevenni, hogy a szóban forgó emberi helyzetek pozitív irányban is meghaladhatók, ami akkor is az, ha, mint Boda Zoltán esetében, tragikus bukással végződik. Ebből a szempontból nézve tehát az *Emberi színjáték* szemlélete egy lélektanilag egyoldalú és sok tekintetben unetikus látásmód elleni humanista állásfoglalásnak is hat, ami sok évvel később az *Irgalomban* letisztultabb és líraibbnak is mondható formában ismét megmutatkozik. De nemcsak humánusabb, hanem „értelmiségibb” látásmód is ez egyben, mert, hogy ez az „életkultusz” hogyan sodorhatja az értelmiségit, az erő- és erőszakkultuszon át tulajdon lényegének halálához, a hatalomtisztelethez és a totalitárius rendszerek dicsőítéséhez, az már külön elmefuttatás tárgya lehetne.

Az *Emberi színjáték* lélektani magja tereli aztán érdeklődésemet egy kis lóugrással, az irodalmi regionalizmus kérdését is érintőn, általában is Németh László legtöbb regényének psziché-központúságára, nem tévesztve szem elől, hogy ugyanezek a regények a két háború közötti magyar valóság széles látóteret nyitó freskói is. Nyilvánvalónak látszik ugyanis, hogy Németh regényei nem kismértékben éppen e sajátos kettősségüknek köszönhetik egészen kivételes helyüket a magyar irodalomban, sőt a magyar valóság legmaradéktalanabb művészi ábrázolásaivá is éppen azáltal válhattak, hogy ez a valóság látszólag másodlagosan, háttérként, a környezetrajzban a mellékalakokban inkarnálódik, mintegy burkot képezve a mag körül, amely azonban mindig általánosan emberi, olyannyira, hogy az *Emberi színjáték*, éppúgy, mint a *Gyász*, az *Iszony* és az *Irgalom*, „alaptörténete” vagy inkább belső fejlődésvonulata elképzelhető egészen más környezetben, akár nem magyar író műveként is. Természetesen ez a megállapítás nemcsak Németh László regényei kapcsán mondható el, sőt nem is vitás, hogy a magnak és a „termésburoknak” ezt a különválasztását számos más író műveit boncolgatva szintén elvégezhetnénk, számomra azonban éppen Németh művei kapcsán vált leginkább világossá az *emberinek és nemzetinek* (itt egyébként *tájat* vagy *régiót* is mondhatnánk) ez a nagyon is termékeny szintézise, ami úgyszólván akaratom ellenére a mi irodalmunknak e kérdéshez való viszonyulását is eszembe juttatja. Arra gondolok, hogy irodalmunkban az „egyetemes emberi” és a „táj” eddig többnyire külön-külön jelentkezett, holott a „megoldást”, a továbblépést alighanem csakis a kettő együtt teremthetné meg. Elvben tehát a feladat nyilvánvaló: olyan általános emberi magot találni, amely tájunkba, valóságunkba ágyazható. Persze tudom, hogy az efféle „formula” önmagában még semmit sem biztosít, és hogy valójában mi sem könnyebb, mint formulákat, hogy ne mondjam, recepteket összetákolni, sőt azt sem felejttem el, hogy az igazi nehézségeket sohasem a tervezés, hanem a megvalósítás jelenti. Mégis, az eredmény, a „siker” nehezen képzelhető el jól megválasztott formula nélkül.

2.

(*A Testvérem, Joábról és a butaságról*). De ha már irodalmunkról esik szó, miért ne állapítsam meg örömmel, hogy mégiscsak érdemes Vajdaságban és Vajdaságról regényt írni. A *Képes Ifjúság* május 12-i számában ugyanis arról olvasok, hogy a középiskolák évente megrendezett

becsei művészeti vetélkedőjének jutalomkönyvei — Gion Nándor *Testvérem, Joáb* c. regényének példányai — máig is egy szekrényben porosodnak, mert „egy ügybuzgó helybeli politikus szimatot fogott és megtiltotta a bizottságnak a Gion-regények kiosztását... Azt nem sikerült kinyomoznunk — teszi hozzá a cikkíró —, hogy olvasta-e a könyvet.”

Tipikus példája ez a „kommentár feleslegesnek”, mégsem tudok ellenállni a kísértésnek, hogy el ne tűnjek kissé az illető politikus belső indítékain, még hozzá azt feltételezve, hogy igenis elolvasta a regényt. „Csendes húzása” ilyenképpen „hallgatás — beismerésnek” tekinthető, s mivel lépése, ha nem is mondható éppen eredményesnek (hiszen a könyv bármely Fórum-boltban megvásárolható), lényegében mégiscsak elhallgattatást célzó kísérletnek minősül, „elhallgattatás — beismerés” is egyben. Bár meglehet, rosszhiszemű vagyok: emberünk talán belső meggyőződésből cselekszik, szó sincs, akár egyénileg, akár kolektíve, bármiféle takargatnivalóról, hanem egyszerűen „rágalmazónak” tartja Gion regényét. Csakhogy ez esetben meg a beismerés *látszatát* kelti, s a képlet így módosul: „elhallgattatás — önrágalmazás”.

Hiába ügyeskedem tehát, nem értem, milyen meggondolás rejlik az eljárás mögött. Vitathatatlan „őskát” viszont annál inkább felismerem, hiszen mi másról lehetne szó, mint a butaságról. Füst Milán *Ez mind én voltam egykor* c. könyve jut eszembe, megkeresem a *Glosszák a butaságról* csodálatos sorait; nyomban találok is köztük ideillőket: „A butaság legtöbbször megmérhetetlen és jellemezhetetlen, vannak fajtái, amelyek ép ésszel fel nem foghatók és meg nem érthetők.” De egypár oldallal odébb a következő észrevétel még inkább kedvemre való: „Mert ne mondja nekem senki gondolkodó, hogy a butaság még sohasem okozott néki, nevezzük úgy: bűnös élvezeteket, s nem találta szomorúságában az életet mégiscsak élvezetesnek, változatosnak, érdekesnek éppen általa.” Néhány pillanatra megenyhülök. Valóban! Nem butaság-e a butaság miatt elkeseredni? De nyomban rádöbbenek, hogy a szóban forgó butaságnak, illetve „gazdájának” közéleti funkciója van, s így rá vonatkoztatva már nem tudom magamévá tenni Füst Milán derűsen megbocsátó hedonizmusát, különösen, ha az is eszembe jut, hogy ugyanez a fajta vagy ezzel rokon butaság a funkciók sokkal magasabb régióiban is világszerte megtalálható. Egy szuperhatalom csúcshatóságai például nemrég *ex cathedra* arról beszélt, hogy amennyiben „egy irodalmár” rágalmaz és „ideológiai ellenfeleket” segít a szocializmus elleni harcban, megérdemli a „társadalom megvetését”. Ami ebben számomra a leginkább meglepő, az mindenképpen a nagyfokú hasonlóság az itt említett megnyilatkozás és az ismeretlen becsei funkcionárius sanda eljárása között: kimondatlanul ugyan, de mint a társadalom képviselői mindketten döntőbírónak érzik magukat a „rágalom” és a „szocialistaellenesség” kérdésében, holott ez, irodalomról lévén szó, kissé úgy hat, mintha kiskorúak dönténének felnőttek dolgairól. S hogy mennyire így van ez (bár nem tudom, miért lázadok, hiszen a hatalom és az értelmiségi mindenkori kapcsolataról van szó), mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az említett külföldi politikus, természetes bájjal, egyes, különben „helyesnek” tartott irodalmi műveknek viszont a minőségére panaszlik, s úgy mond, joggal várja el a „művészeti dolgozóktól”, hogy „igényesebbek legyenek önmagukkal és pályatársaikkal szemben”. Nemrég olvastam az *Új Írásban* Hermann István igen érdekes tanulmányát a giccsről: e szerint a

giccs legfőbb jellemzője, hogy mindig *elvárásoknak tesz eleget*, nekem pedig úgy tűnik — bár lehet, hogy Hermann ebben nem ért velem egyet —, ez a megállapítás ideológiai, illetve irodalompolitikai elvárásokra is vonatkozik. Két egymást kizáró elvárásnak viszont cseppet sem könnyű eleget tenni.

Igyekeztem, hogy derűsen fogjam föl a dolgokat, tehát hiábavaló. Hiába próbálkoztam egyfajta „parkinsonosdival” is, olyanféle megfogalmazással, hogy „egy adott személy butaságának veszélyessége egyenesen aránylik ugyan e személynek a társadalmi ranglétrán elfoglalt helyéhez”. „Bűnösnek” ugyan cseppet sem érzem magam, de sajnos élvezetről sem nagyon beszélhetek. A „csúcsbutaság” csak kétségbeejt.

3.

(Egy „minipályázatról”.) Egyik helybeli magyartanárnőnk „zsűrízésre” kér föl: A Nyelvművelő Egyesület kikindai fiókszervezete általános iskolai tanulók részére fogalmazási versenyt rendez — részben megadott témára, de a VII—VIII. osztályosok írhatnak „önálló elbeszélést” is. Feladatombhoz örömmel látok, érdekel a dolog, valami talán ebből is „kiugrik”, egy kis szondázásra csak lehetőséget nyújt majd a paksaméta, amit a tanárnő az asztalomra tesz, még ha tudom is, hogy olyan jól összeálló képre, amilyen mondjuk Gerold László *Egy első nemzedék* c. munkája nyomán mutatkozik meg, nemigen számíthatok — végül is, itt csupán gyerekekről van szó. De talán mégis érdekes ezekben a gyerekekbe pillantani, mindenekelőtt nyelvi és kifejezőképességükbe. Túl sokat várni és túl magasra tenni a mércét persze nem szabad: nálunk Bánátban még jobban dúl a „makaróninyelv”: olyan szörnymondatok kelnek életre emlékezetemben, mint „a pusácsok kapnak cigarettát, a nepusácsok szladolédot”, vagy zamatos „őzéssel”: „ugyan mit pricsázzak most mán neköd is”. A dolgozatokba persze azért ilyesmi nem kerülhet, viszont a nyelvi közeg... Lelkiismeretesen olvasok el hát több mint ötven írást, bár a tanárnő figyelmeztet, „némelyikbe épp elég, ha beleolvasol”, sőt jegyezgetek is, mintha csak „igazi” pályázatról lenne szó. És egy-két említéssel mégiscsak „leesik” közben.

A részvétel a versenyen persze nem kötelező, és így feltűnő a lányok „elsöprő” számbeli fölénye. Pontosabban az, hogy mindinkább a javukra billen a mérleg, ahogyan az írásokat olvasva „felsőbb kategóriába” lépek. A versenyzőket ugyanis három csoportba osztották s a III—IV. osztályosoknál még majdnem fele-fele a nemek szerinti megoszlás, az V—VI.-osoknál már 15:5 a lányok—fiúk aránya, a VII—VIII. osztályosoknál pedig 23:3. Valamennyire persze számítottam is erre, nemcsak a „korábban érés” miatt, hanem mert a nők „irodalmi affinitása” általában nagyobb, a szépirodalmat olvasók többségét alighanem mindenütt ők képezik, na és az írók, költők „feminin alkatáról” szóló nézetek sem egészen légből kapottak. Mégis meghökkent kissé ez a „lányözön”. Mit csinálnak a fiúk? Fociznak? A technika iránt érdeklődnek? Čiket olvasnak? (Végül is az akceleráció és a szexkultusz korát éljük.) Lányokkal mászkálnak?... Ez utóbbi persze Karinthy kérdésfeltevése: „kik csókolóznak többet, a nők vagy a férfiak?” Csakhogy, akikkel a nemíró kamaszok „mászkálnak”, írnak. Sokszor lelkesen, kedvesen, színesen. Akaratlanul is egyfajta „kinek ki jut” játékba kezdek. Mert a

fiúk egy kisebb része ugyan később behozza a hátrányt, többségük azonban most fordul el végleg az általában „humán műveltségnek” nevezett világtól (mielőtt még igazán beleszagozhatott volna), s evez a „külterjesztencia” érdeklődés vizeire, hogy aztán többnyire a „sport-autó-kártya” szűk öblében kössön ki, aminek következtében gyakran jobb sorsra érdemes lányoknak is „kultúrsüket” szatócslélek jut. Persze „tragédia” azért nem lesz ebből. A lányok majd buzgón alkalmazkodnak: megfeneklenek az „otthon-család-divat” zátonyán. De ez is csak azokra érvényes, akik tovább tanulnak, a többiek, s köztük megint csak „jobb sorsra érdeemesek” is, egyszerűen a „kultúrán innen” maradnak... De talán inkább arról, hogy az egyik megadott téma, az „Ilyennek kívánom az életem”, a fiúk elmaradásával úgyszólván tárgytalanná vált. Mert a lázadást, az „akarások” megnyilvánulásait, a „nagyromantikát”, mégis inkább tőlük vártam volna. De a lányok közül sem sokan választották ezt a témát, úgyhogy azt gondolom, kicsit talán korai is még, annak ellenére, hogy az első pályaválasztási dilemma ilyenkor áll a fiatalok útjába. A néhány idesorolható írás többnyire sablonos átlagéletemet fest, rendezett anyagi körülményeket, férjhezmenetelt, többet akarni, mintha a bátorság hiányozna. Vagy az őszinteség?... Az egyik kislány hivatalnoknő szeretne lenni, egy mondata kissé belémszúr: „Főnököm utasításait mindig betartom.” Bár okosabb lenne, ha természetesnek venném az effélet, mert általában jellemző, hogy ezek a tanulók a „helyes”, „tisztességes”, „becsületes” magatartás fogalmát a „felsőbbségnek” való engedelmességgel keverik össze. Hasonló a helyzet a „negatív jelenségek” bírálatánál is: főleg saját csínytevéseiket, engedetlenségüket bírálgatják, gyakran jól kitapintható műmegbánással. A merészebbek a szülők igazságtalanságát, a tanárokat, a korosztály magánbeszélgetéseinek egyik főtémáját, egy sem. „Opportunizmusról” lenne szó? Elvégre írásaik többségében pedagógusokból álló bíráló bizottság elé kerülnek. Azt pedig, hogy a „negatív jelenség” mindenekelőtt társadalmi jelenségre utal, egyikük sem ismeri föl. Két pályaválasztó kislány arról ír, hogy a zentai közép-orvosi szakiskolába szeretne menni: mindkettő homogén magyar lakosságú faluból való.

Az V—VI. osztályosok közül legtöbben az „Itt születtem én ezen a tájon” c. témát választják. Természetesen sok a „szülőföld-frázis”, az „épülő-szépülő város”, a „nekem a legszebb” stb. A két környékbeli falusi iskola tanulóinak írásai valahogy kedvesebbek, színesebbek, és őszintébbnek is hatnak, úgyhogy még néhánynapos elutazásukhoz kapcsolódó „hónvágyukat” is hajlandó vagyok komolyan venni, bár közben azt kérdelem magamban, vajon közülük hányan távoznak majd külföldre dolgozni, sőt vándorolnak ki esetleg Ausztráliába... A legügyesebb írásokban viszont megcsillan a témához való ironikus hozzáállás is, íróik láthatólag felismerik a tárgy szabványjellegét, s ezért szükségét érzik a gunyoros „rálátásnak”. A legjobbak kiválasztásánál mégis igyekszem nem ezt tenni egyedüli mércévé. Hiába. A leggazdagabb szókinccs, a legnyilvánvalóbb mesélő kedv is náluk lelhető fel. A „szellemi együttathatók” nyilvánvalók: az önálló gondolkodásra való hajlam és a nyelvi készség egymástól elválaszthatatlannak látszik, illetve az utóbbi az előbbi tünete is. A legsikerültebb idetartozó írás „önálló elbeszélésnek” is megteszi.

A „nagyok” első díját aztán mégis fiú kapja. Novellája, minden gyerekesége ellenére (talán mert felnőtt-témát választ — de ugyanazért érté-

kelem vállalkozó kedvét), olyan, hogy vele kapcsolatban le merem írni a tehetség szót is: képzeldöröt, elvétele meglepő képzetársításokat, fanyar humort talállok benne. A „szerzőt” különben személyesen is ismerem, és a tanárnővel előre is „biztos győzelmére” számítunk. Van ebben a kis kamaszban valami, ami a „potenciális értelmiségi” meghatározást ugratja ki belőlem. Rögeszmém, hogy pusztán külső jegyekből is képes vagyok fölismerni ezt az alkatot; és a minden iránt érdeklődés éppen ebben a korban kezd kikönyökölni a szem ablakán, de ha a fejlődés feltételei hiányoznak, meghal, betokosodik, vagy ami talán még rosszabb, meddő különcséggé kocsosul. Nemegyszer beszélgettünk már a tanárnővel erről a gyerekről, ösztöndíj kellene, hogy magyarul folytathassa tovább. Csakhogy ez a lehetőség vízbe esik mielőtt még az ügyben puhatolózásra kerülhetne sor: „srácunk” tanulmányi eredményei hirtelen leromlottak, nincs mire hivatkozni, az illetékesek elé mégsem lehet holmi „értelmiségi alkattal” odaállni. Így mindössze azon rágódhatok, hogy van valami paradoxális abban, hogy a szervezet biológiai fordulópontjai (mert elsősorban erről van szó) éppen az oktatási-nevelési rendszer útelágazásaival esnek egybe. Ez persze nem egyéb üres morfondírozásnál...

Talán még annál is meddőbb, mint városunkról szólva az anyanyelvű középiskolai oktatás hiányáról beszélni. A több mint 68 000 lakosú község területén mintegy 13 500 magyar él. Hogy ebből mennyit tesz ki azok száma, akik jelenleg külföldön vállaltak munkát, arról nincs adat, arról pedig, hogy közülük hányan nem térnek többé vissza, nem is lehet. A talaj tehát nem valami szilárd a kezdeményezéshez... Mégis, ezek a gyerekek, akiknek írásai hozzám kerültek, túl a „tehetség” itt most nem is döntő kérdésén (persze csakis a jobbak vettek részt a versenyen), alapjában véve tudnak magyarul. Annyira mindenképpen, hogy kellemesen legyenek meglepve. Am kérdés, mi lesz ezzel a tudással, ha majd kiszakad az anyanyelvű oktatás melegén tartó közegéből és még a magyarul olvasás lehetőségét is elszippantják a szerbhorvát nyelvű kötelező olvasmányok? A város középiskolái közül csak az óvónőképzőben történt kísérlet az anyanyelvi pótoktatás bevezetésére, de a lányok állítólag túlzott megterhelésnek tartották, s ez valamennyire talán „érthető” is. A szülők meg nyilván fölöslegesnek. Mondjam erre, hogy érthetetlen?

A Magyar Szó hetenként megjelenő mellékletében, a Bánáti híradóban egyébként valaki megpendítette már, hogy legalább egy magyar nyelvű középiskolai tagozat elkelne a városban. Kár, hogy a „pendítés” és — na nem is a megvalósulás, de a dolgok érdembeni föltevése — között mifelénk többnyire igen hosszú idő telik el. Ha ugyan a pendítés hangja el nem hal végleg.

A legújabb fejlemény a dolgokkal kapcsolatban különben az, hogy illetékesek nyilatkoztak: magyar nyelvű középiskolai tagozat megnyitására Kikindán nincs lehetőség...

4.

(Amatőrszínházakról, Thornton Wilderről és a konzervativizmusról.) „A »Visszhang« szerkesztőségének tagjai szombaton délben megtalálták a bíráló és szervező bizottság tagjait — mégpedig Szajánban, ahol magyar ételkülönlegességeket készítettek számukra ebédre: paprikás csirkét tejsavas galuskával. A bíráló bizottság tagjai, akik nem tudnak ma-

gyarul, ezt a »magyarságot« igen jól megértették, és az ujjukat is megnyalták ebéd után... A szerkesztőség tagjai meglepődve állapították meg, hogy az ebéden jelen van a kilkindai színház igazgatója is, aki a találkozó előadásait nem látogatja...» A Vajdasági Műkedvelő Színházak XII. Találkozójának (május 13—23.) kétnyelvű sokszorosított közlönyében (Eho — Visszhang) efféle hírmazsolákat is találunk. Persze mást is: a kiadvány magnófelvételek alapján közli az egyes előadásokat követő vita felszólalásait. Rövidített formában, s így sajnos kimarad néhány kuriózum: az egyik szerbhorvát anyanyelvű, de magyarul jól értő felszólaló úgy látszik a „magyar lélek” ismerőjének véli magát, mert az előadás teljesen indokolatlan dalbetéteinek védelmében azt fejtegeti, hogy „a magyarok, azok ilyenek”, legmaradéktalanabban dalban fejezik ki magukat. De kimarad egy ennél kackiásabb megnyilatkozás is: az egyik élvonalbeli magyar együttes idős oszlopos tagja, a darabválasztást bíráló megjegyzésekre válaszolva felteszi a kérdést: hát akkor mit játszanak? Mert szó volt ugyan Brecht Koldusoperájáról is, ám ő azt egyszerűen „nem engedte” színre hozni, olyan „disznóságok” vannak benne... No de vannak más felszólalások is: a vita gyakran a késő éjszakába nyúlik, s ez már önmagában is eredmény. Meg hiba is lenne lebecsülni ezt az évenként megismétlődő kulturális eseményt, hisz nálunk csak „ez van”. Annál szomorúbb, hogy úgy látszik, „ez is sok” — a széksorok gyakran foghíjasak...

A szabadkai Népkör amatőr színészei Thornton Wilder *A mi kis városunk* című ismert darabját hozzák színre, alapjában véve jól, elmondható, hogy az előadás képes volt felmőni a darabhoz. Wilder pedig lenyűgöz, de berzenkedésre is késztet: bámulom az írói zsonglőrmutatványt, azt, ahogyan az élet hétköznapijaiból és, kimondom, banalitásaiból csinál költészetet, ellenállásomat azonban felszítja az író „vidék- és kisemberkultusza”, az a múltba révedő és mindent megbocsátó megértés, amivel tárgyához viszonyul. A közönséget viszont szemmel láthatóan éppen ezért ragadja magával az előadás, s ezt igazolják utóbb a felszólalások is; az esküvői jelenet, majd a harmadik felvonás vitathatatlanul szuggesztív „élő sírkövei” kibuggyantják a könnyeket is — én viszont azért meresztgetem ettől még inkább a tüskéimet, mert érzem, hogy ezek ugyanazok a könnyek, amelyek jó másfél évtizede a helyi műkedvelők János Vitézén csordultak ki, amikor is az orrfúvások elnyomták az „Egy rózsaszálát” éneklő Bagó gyenge hangját. És arra gondolok, hogy Wildernek semmiképpen sem művészete, hanem éppen banalitása az (mert bármennyire költészté lényegített is, tartalmilag mégiscsak banalitás), ami a közönségre hat: ugyanez a közönség nyilvánvaló értetlenséggel és talán ellenszenvvel is fogadna egy Brecht-, Dürrenmatt- vagy Mrożek-művet, vagyis olyan modern drámát (Wilder műve különben 1938-ban íródott, s akkor formabontónak számított), amely mondanivalójában is modern, mindenekelőtt pedig éppen a Wilder által érezhetően eszményített kisemberi-kispolgári életérzésre zúdítja nyílzáporát. Az is megfordul a fejemben, hogy mi lenne, ha ironikus-szatirikus áthangolásban mondanák el a szereplők a darabban elhangzottakat, utóbb szó esik arról a vitában is. Nekem bizonyára jobban tetszene, mivel úgy a hallottakkal egyetértve, s nem gondolatban szüntelenül vitázva „élhetném ki” banalitás- és közhelyiszonyomat, ami kissé talán kóros módon is, mindig sisteregni kezd bennem, valahányszor irodalmi műben a vegetáló élet-

forma magasztalásával találkozom. (Mellesleg e reagálásommal kapcsolatban mi sem egyszerűbb, mint tetten érni magam: persze, hiszen nekem nincs valóságos életem. Csakhogy ezek az indulatok nemcsak az enyé-
mek. Vagy arról lenne szó, hogy az irodalom emberének soha sincs a szó igazi értelmében vett „valóságos” élete, s ez magyarázná Wilder nosztalgiját is? Elvégre az élet iránti vágyakozást másképp is le lehet reagálni.) Csakhogy, úgy tűnik, ez mégis Wilder mondanivalójának erőszakos önmaga ellentétébe billentése lenne. Ezért nézem úgy a darabot, ahogyan valamikor a *Háború és békének* azokat a részeit olvastam, ahol Platon Karatajevéről esik szó (nyilván az én fogyatékságom, de a „korlátolt tökéletességet” csak nehezen tudom megkülönböztetni a „tökéletes korlátoltságtól”), vagy akár Szabó Dezsőnek olyanféle mondatait, mint: „valaha, mikor még békés egyetértésben élt úr és szolga”.

Wildernél ugyanis szintén ilyenféle, támadó kedvet ingerlő mondatok érik a dobhártyámat, sajnos azonban, mivel a Benedek Marcell fordította szöveg nem áll rendelkezésemre, itt csupán hozzávetőlegesen idézhetem őket. Már a kontextus alapján ítélve a legjobb esetben is csak szelíd iróniával kezelt anyai óhaj, „Inkább egészségesekek legyenek a gyermekeim, mint okosak”, is kiugraszt belőlem egy bosszús replikát: „de hiszen az ember azért létezik, hogy okos legyen”, bár tudom, hogy az anyák nyilván inkább Wilder nézetét vallják. Nem is veszem hát egészen komolyan magamat, sőt még azt a megértést is el tudom fogadni, amit az író Wallyval szemben tanúsít, amikor az inkább lemond az egyetemről, csakhogy nyomban elvehesse Emilyt, bármennyire is a „tenyészés apoteózisának” érzem ezt. Később azonban, amikor az író nézeteit képviselő „Rendezőnek” nevezett narrátor arról beszél, hogy a darabban bemutatotthoz hasonló kisvárosok lakói, bár lakóhelyüktől ötven mérföldnél távolabbra többnyire egész életük során nem jutottak el, mégis a múltban ők voltak az Unió egységének legfőbb támaszai, világhosszá válik előttem, hogy világnézetileg nagyon is megalapozott, hamisítatlan patriarkhális konzervatívizmusról van itt szó, a Család — Haza — Isten szentháromságáról, ami, ha politikai formát öltött, mindig is a provincia állóvíz-szemléletében találta meg a maga bázisát, s találja meg talán még napjainkban is — arra gondolok, hogy ma is az amerikai kisvárosok lakói jelenthetik pl. a vietnami kérdésben az ún. „hallgatag többséget”, még ha ma már nem is csak ötven mérföldes körzetben utazgatnak városuk környékén. De ennél is jobban bosszant, ahogyan Wilder darabjának egyetlen, a környezetbe beilleszkedni nem tudó figuráját, a részeges orgonistát kezeli, aki a darabban különben mindvégig alárendelt szerepet játszik (holott egy Wildertől merőben eltérő szemléletű író nyilván vele mondatott volna ítéletet az ábrázolt világról), s főleg csak a többi szereplő véleménye alapján ismerhetjük meg. Az írónak egyetlen szava sincs arról, hogy ennek az embernek környezetével szemben esetleg igaza is lehet, jámboran jólelkű szereplőivel együtt szánja ugyan, de csupán úgy, ahogyan gyógyíthatatlan betegeket szokás. Vitathatatlan hát, hogy Wilder fenntartás nélkül az „egyszerű”, úgymondhatnánk, a „tömegember” (nem éppen könnyű a nem-értelmiségi számára megfelelő elnevezést találni) pártján áll, s nem is akarja megváltoztatni, átformálni, olyannak szereti, amilyen. Szemmel láthatóan nincsenek szellemi igényei az emberrel szemben, ez képeszt el, talán jobban, mint kellene... Váratlanul, de nem ok nélkül, Georges Sorel neve jut eszembe, aki könyvet

írt arról, hogy nem Szókratésznek, hanem halálraitélőinek volt igaza, s hogy ítéletük valójában a társadalom természetes védekezését jelentette a „felforgató értelmiségivel” szemben, s aki, bár meg kell vallanom, alig tudok ennél többet róla és könyvéről (ha olvastam volna, ítéletem nyilván nem lenne ennyire sommás), számomra az „áruló értelmiségi” színimájává vált.

Igy vagyok egy kicsit most Wilderrel is. Óvatos fenntartásokkal persze, hiszen most látott darabján kívül csak *Hosszú karácsonyi vacsora* c. színművét ismerem, s ott az idős amerikai író mintha sokkal kritikusan szemlélné a mindkét műben életre hívott, valójában rég letűnt világot. Legismertebb regényének a *Szent Lajos király hidjának* elolvasására viszont, bár figyelmembe ajánlották, nem tudtam elszánni magam, viszolyogtam a műben tudomásom szerint meglévő „gondviselés-elméletől”, legfőképpen talán azért, mert sok évvel korábban, mikor Wildernek még a nevét sem ismertem, egy nyilvánvaló Wilder-epigon rég elfeledett regénye (Robert Eton: *Hajnaltól alkonyig*) meglehetősen felbosszantott: kevés dolog bőszi fel jobban, mint ha valaki egy véletlen szerencsétlenséget, ami természeténél fogva csakis ostoba lehet, transzcendens erők működésével igyekszik igazolni, csak azért, mert ugyanez az esemény mások számára előnyösnek vagy akár életmentőnek bizonyul... Voltaképpen tehát nem is annyira Wilderrel, az íróval hadakozom, ehhez alaposabban kellene ismernem, inkább egy sajátos fenomén, a „konzervatív emberszeretet” érdekel, mivel Wilder humanizmusát, ami a „Szeretnünk kell az életet, hogy élhessünk, és élnünk kell, hogy szerethessük” alapállásban tükröződik leginkább, minden vegetatív jellege ellenére sem tagadhatom, sőt méltányolnom is kell, de ugyanakkor a konzervatív szemléletet nehezen tudom összeegyeztetni a gondolkodó ember fogalmával, s még kevésbé értem gondolkodók esetében a „közhelyiszony” s általában a lázadás teljes hiányát. Ilyenformán tehát e sajátos, fenntartás nélküli emberszeretet lelki rugóit szeretném kissé megközelíteni.

Lássuk tehát. Amennyiben Freud felől próbálkozom, úgy ez a fajta emberszeretet az „anyai” szeretettel áll inkább kapcsolatban, s mint ilyen, „testmeleg”, biológiai fogantatású, és ezért mindent megbocsátó, legfőképpen pedig visszatartó és féltő, szemben a haladó-forradalmi humanizmussal, mely jellegét tekintve „apai”, követelményeket támasztó és előre hajszoló, gondolati-morális gyökerű. Ez az „anyai attitűd” pedig alighanem nemcsak tetszetős hasonlat, hanem több ennél, mert a féltés, legfőképpen az ismeretlen veszélyétől, a még ki nem próbálttól, kétség-telenül a konzervatívizmus lelki motorja is. Ez a félelem és féltés azonban feltétlenül bizonyos fantáziaszegénységet is magában hordoz. A jövő, az ismeretlen sokszor azért hat félelmetesnek, mert elképzeléséhez, megértéséhez (persze a jövő „megértéséről” csakis akkor lehet szó, ha az távlatok-lehetőségek formájában már kibontakozik) hiányzik belőlünk a képesség, míg azt az életformát, amelybe beleszülettünk, még értenünk sem kell, hisz gépiesen is alkalmazkodhatunk hozzá. Erich Fromm igen érdekesen fejti ki *Szökés a szabadság elől* c. művében, hogy az autoritárius jellem szemében (márpedig az autoritárius jellem legfőképpen konzervatív nézetek iránt fogékony) mindig csak a régi, az „ősi” imponál, ami már önmagában is leleplezi a „konzervatív félelmet”, aminek legfőbb jellemzője a biztonságkeresés, a fedezékbe húzódás, és hát mi lehetne jobb fedezék a „rég jól beváltnál”. Csakhogy mindez, legalábbis

ebben az egyszerű formában, inkább a kisember konzervatívizmusára vonatkozik, s úgy tűnik, nagyon is felszínes dolog lenne Wildert, vagy akár más konzervatív beállítottságú komoly író, akár fantáziaszegénységgel, akár „gyávaással” vádolni, nem szólva arról, hogy e fogalmakat nagyon is eltérő módon értelmezhetjük. A konzervatív gondolkodó tehát továbbra is rejtély előtttem, s meglehet a magam nyilván emocionális gyökerű előítéletei miatt is, mivel hajlamos vagyok feltételezni, hogy a „jobb fejek” szükségképpen kritikusan viszonyulnak környezetükhöz, előre mutató, általában progresszívnek mondott nézetekhez vonzódnak, vagy éppen ilyen nézetek megalkotói is. És kell is ebben lenni valaminek, mert nem könnyen hihető, hogy egy valóban autonóm gondolkodásra hajló személyiség ne kerüljön valamilyen formában már gyermekéveiben összeütközésbe környezetével, s hogy érzelmi lázadásának kezdeti izzadmányába ne tapadjanak meg a gondolati lázadás spórái is. Mégis elképzelhetőnek tartok egy kivételes lehetőséget: azt, hogy valaki hajlamaiban egyszerre legyen gondolkodó típus, érzelmileg viszont erősen kötődésre kész, közvetlen környezete pedig, mindenekelőtt a szülői ház, elég harmonikus ahhoz, hogy e kötődéskészségnek támpontot nyújtson, s ekképpen nem fejlődik ki benne az a készség sem, hogy egyes szeretett személyek nézeteiből (pl. a vallástól) elhatárolja magát, s ily módon kritikizmusa is (ami nélkül mégsem lehet valakit gondolkodónak nevezni) konzervatív pozíciókra épül, szükségszerűen a változásokkal, az újjal kerülve szembe. Így jönne tehát létre egy helyzet, amikor egy alkotóművész tehetségének inkább csak esztétikai oldala fejlődik ki igazán? Ennek kapcsán érdemes futólag Thomas Mannt is érinteni, aki ugyan alapjában véve mégsem minősíthető konzervatív gondolkodónak, ám kritikizmusának felszínre alatt, nyilván mert gyermekkorának harmonikus világán elsősorban intellektuális adottságai folytán emelkedett túl, szakadatlanul ott érzünk egyfajta „hasonulás-nosztalgiát”, vágyat a környezetbe olvadásra, aminek mindenekelőtt a Tonio Krögerben, de szinte valamennyi más írásában is hangot ad. A Wilderhez hasonló írók esetében viszont mintha ez az érzelmi konzervatívizmus sokkal kevésbé ellentmondásosan és konfliktusszerűen jelentkezne, a gondolkodó mintha elengedné magát, s hagyná, hogy az érzelmi mag „nézet-konzervatívizmussá” váljon. Olyannyira, hogy még a művében ábrázolt világ szellemi sivárságát, a „csendes butaságban szenvedést” is képes, ha nem is nem meglátni, de elfogadni és megbocsátani.

Kérdés azonban, hogy valóban csak „hagyásról”, „önelengedésről” van-e szó, s nem arról-e inkább, hogy a Wilder típusú írók látnak valamit, amit a „haladók” nem látnak vagy nem akarnak igazán minden veszélyével együtt meglátni.

Minden idegszálam tiltakozik e feltevés ellen, mégis úgy érzem, nem intézhető el egyszerű kézlegyintéssel. Vakság lenne ugyanis tagadni, hogy a „haladás veszélye” vagy inkább mindaz, ami bizonyos szemszögből nézve annak minősülhet, szadunkban különös, riasztó élességgel mutatkozik meg. Nemcsak Amerikára gondolok, s nem is csupán az „elidegenült Nyugatra”, a nagyvárosi közönyre és hajszára, az atomizálódott tömegtársadalomra, s mindarra, ami ezzel jár, és ami voltaképpen már *A mi kis városunk* keletkezésekor is létezett. De nem is kizárólag a technikai civilizáció mindent elnyeléssel fenyegető hipertrófiájára, mondjuk a levegő és a vizek szennyeződésére, holott mindez épp ele-

gondőnek látszik ahhoz, hogy valaki egy egyszerűbb és a visszapillantás varázsától megszépült világba meneküljön, hanem az emberi értékek általános devalválódására is, az összetartó kötelékek meglazulására és elszakadására. Mert ezek a kötelékek a mi szemünkben ugyan lehetnek ásatagok, túlhaladottak és elviselhetetlenül ostobák is, mindenekelőtt pedig igazságtalanok (legfőképpen fölérendelt, hierarchikus elrendezésük miatt), de a maguk idejében mégiscsak össze- és fenntartottak, méghozzá nemcsak a külső, de a belső kényszer kohéziója által is. Korunk társadalmából pedig — a szocialistából is — mintha éppen ez az összetartó belső kényszer hiányozna. Nem utolsósorban azért, mert a társadalmi-emberi kapcsolatok annyira bonyolulttá váltak, hogy rég túlnőttek a kis-ember tájékozódó képességén, s ugyanakkor anakronisztikussá tették erkölcsi mércéit is. Pedig éppen az új, igazságosabb, *mellérendelt* emberi kapcsolatok létrejötte és megszilárdulása képzelhető el nehezen minden morális belső kényszer nélkül. Egészen más kérdés persze, hogy mi értelme a múltba révedésnek, ha egyszer az idő, nem számítva a mindig illuzórikus emlékezést, csakis egy irányban járható. Egy „elveszett paradicsom” visszasírása, még ha csakugyan „paradicsomnak” hisszük is, reálisan szemlélve csak steril lehet. Végső fokon pedig sehogyan sem tudom magamévá tenni Goethe választását: „Inkább igazságtalanság, mint rendetlenség”, ami különben a konzervativizmus axiómája is lehetne.

Nem tudom, folytassam-e tovább? Arról, hogy a rendetlenség mindig igazságtalanság is?